

Yegənə İSMAYILOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: yegane-n@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.1.45>

“KOROĞLU” EPOSUNDA QADIN SURƏTLƏRİ, QƏHRƏMAN QÜTBÜNÜN YARDIMÇI, ANTIQƏHRƏMAN QÜTBÜNÜN ƏSAS VƏ YARDIMÇI OBRAZLARI

Xülasə

Qadın obrazlarının “Koroğlu” dastanında xüsusi semantikasına vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, qadın obrazlarının dastanın epik strukturundakı mövqeyi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, qadın obrazları arxaik dastanlarda xüsusi yer tutur. Burada “qəhrəmancasına elçilik” adlandırılan motiv vardır və bu motiv əski türk eposlarının da bir qrupunun süjeti əsasında durur. Qəhrəmanın öz sevgilisinin dalınca getməsi, uzaq ölkələrə səfər etməsi, çox qəhrəmanlıqlardan sonra öz sevgilisi ilə vətənə dönməsi bu süjetlərin mövzusunun təşkil edir. Ancaq bu deyilən mövzu təkcə arxaik eposlar üçün yox, elə orta əsr Azərbaycan epik mətnləri üçün də əsasdır. Məsələn, Azərbaycan məhəbbət dastanlarının əsasında elə bu mövzu durur. Qəhrəman öz sevgilisini buta olaraq alır, onları ayırırlar, yaxud bu buta uzaq ölkədədir. Qəhrəman bütün hallarda, heç bir kəsin sözüünə baxmayaraq, öz sevgilisinin vətəninə yola düşür.

Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, antiqəhrəman, epik, qadın surətləri, yardımçı obrazlar

Yegənə İSMAYILOVA

The Article Analyzes Female Images, Auxiliary Images And The Anti-Heroic Pole: The Main And Auxiliary Images In The Koroglu Epic.

Summary

It is noted that female images have a special semantics in the Koroglu epic. This is primarily due to the position of female characters in the epic structure of the saga. As you know, female characters occupy a special place in archaic sagas. There is a motif called "The hero follows his beloved" and this motif is based on a group of old Turkish epics. The plot of these plots is the pursuit of the protagonist for his beloved, his travels to distant countries and his return to his homeland with his beloved after many heroic deeds. However, this theme underlies not only archaic epics, but also medieval Azerbaijani epic texts. In the study, the antihero pole is also represented by a fairly large gallery of images. This breadth is reflected both

in the color of the images and in the detail of the images associated with them. Thus, the saga often describes in detail the plot against Shanlibel in the palaces of enemy pashas and khans. Despite the fact that "Koroglu" is a great epic, none of these images overshadows the others. With Koroglu as the main target, the plot shows the perfect outline of the poetics of the saga.

Key words: *epic "Koroglu", anti-hero, epic, female characters, auxiliary characters.*

Егяна ИСМАИЛОВА

**ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ, ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ОБРАЗЫ
ГЕРОЙСКОГО ПОЛЮСА, ГЛАВНЫЕ И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ
ОБРАЗЫ АНТИГЕРОЙСКОГО ПОЛЮСА В ЭПОСЕ “КЕРОГЛУ”**

Резюме

В статье анализируются женские образы, вспомогательные образы и антигеройский полюс: главные и вспомогательные образы в эпосе “Кероглу”. Отмечается, что женские образы имеют в эпосе “Кероглу” особую семантику. В первую очередь это связано с положением женских персонажей в эпической структуре саги. Как известно, женские персонажи занимают особое место в архаичных сагах. Есть мотив под названием “Герой идет за возлюбленной”, и этот мотив основан на сюжете группы старых турецких эпосов. Сюжетом этих сюжетов являются погоня главного героя за возлюбленной, его путешествия в дальние страны и возвращение на родину с возлюбленной после многих героических подвигов. Однако эта тема лежит в основе не только архаических эпосов, но и средневековых азербайджанских эпических текстов. В исследовании полюс антигероя также представлен достаточно большой галереей образов. Эта широта отражается как в цвете образов, так и в детализации связанных с ними образов. Так, сага часто подробно описывает заговор против Ченлибеля во дворцах вражеских пашей и ханов. Несмотря на то, что “Кероглу” – большой эпос, ни один из этих образов не затмевает другие. С Кероглу в качестве главной мишени сюжет демонстрирует совершенную схему поэтики саги

Ключевые слова: *эпос “Кероглу”, антигерой, эпос, женские персонажи, вспомогательные персонажи.*

Qadın obrazlarının “Koroğlu” dastanında xüsusi semantikasi vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, qadın obrazlarının dastanın epik strukturundakı mövqeyi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, qadın obrazları arxaik dastanlarda xüsusi yer tutur. Burada “qəhrəmancasına elçilik” adlandırılan motiv vardır və bu motiv əski türk eposlarının da bir qrupunun süjeti əsasında durur. Qəhrəmanın öz sevgilisinin dalınca getməsi, uzaq ölkələrə səfər etməsi, çox qəhrəmanlıqlardan sonra öz sevgilisi ilə vətənə dönməsi bu süjetlərin mövzunu təşkil edir. Ancaq bu deyilən mövzu təkcə arxaik

eposlar üçün yox, elə orta əsr Azərbaycan epik mətnləri üçün də əsasdır. Məsələn, Azərbaycan məhəbbət dastanlarının əsasında elə bu mövzu durur. Qəhrəman öz sevgilisini buta olaraq alır, onları ayırırlar, yaxud bu buta uzaq ölkədədir. Qəhrəman bütün hallarda, heç bir kəsin sözüünə baxmayaraq, öz sevgilisinin vətəninə yola düşür.

“Koroğlu” eposu qəhrəmanlıq dastanıdır. Təbii ki, bu epos qəhrəmanlarının öz sevgililərinə olan münasibətlərinə Azərbaycan məhəbbət dastanlarının hansısa təsirindən danışmaq yersizdir. Çünki məhəbbət dastanları xüsusi bir dastan tipi olaraq qəhrəmanlıq dastanlarından əmələ gəlmişdir. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikasını araşdırmış M.Cəfəri yazır ki, “məhəbbət dastanları bir janr kimi, qəhrəmanlıq dastanlarından differensiasiya etmişdir (ayrılmışdır, şaxələnmişdir – Y.İ.). Xüsusi şəraitin nəticəsi olaraq qəhrəmanlıq dastanlarının “qəhrəmancasına elçilik” motivi məhəbbət dastanlarına doğru aktivləşmə keçirtmişdir” (1, 252).

Demək, əksinə, məhəbbət dastanları qəhrəmanlıq dastanlarının təsiri altında formalaşmışdır. Bu təbiidir, çünki qəhrəmanlıq dastanları ilkindir.

“Koroğlu” dastanındakı qəhrəman-sevgili münasibətlərini biz epik ənənə başlanğıcı baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”da görürük. Burada bu, xüsusilə Beyrək-Banuçiçək süjetində özəl parlaqlıqla öz əksini tapır. Qorqud eposunda qadınların epik təsvir cizgiləri “Koroğlu” eposundakı qadın obrazlarının təsvir cizgilərində həm də “təkrarlanır”. Yəni Qorqud eposundakı qızlar igid, qəhrəman, at minən, qılinc oynadan, ox atan, güləşən qızlar olduğu kimi, “Koroğlu” dastanındakı qadınlar da eyni igidliklər göstərməyə qadirdir. Məhəbbət dastanlarındakı passiv qadın obrazlarının əvəzində, burada biz qəhrəman qadın obrazlarını görürük. Başqa cür desək, dastanın tipinə görə qəhrəmanlıq olması təkcə buradakı kişi qəhrəmanların davranışında yox, eyni zamanda qadın obrazların davranışında da ifadə olunur. Beləliklə, “Koroğlu” dastanı bütün personajlar sistemində qəhrəmanlıq davranış kodunu nümayiş etdirir.

“Koroğlu” dastanında biz qadın obrazlarını fəallıq və kəmiyyət baxımından öteri, fraqmentar olaraq görmürük. Belə ki, onların həm sayca çoxluğu, həm də epik təsvir baxımından dolğunluğu bu obrazların dastanın personajlar sisteminin mühüm obraz səviyyəsi olduğunu göstərir.

Qadın obrazlarının içərisində mərkəzi yeri Koroğlunun sevgilisi Nigar xanım tutur. Ancaq bundan başqa, dastanda öz adları ilə, öz qolları ilə seçilən qadın obrazları vardır: Telli xanım, Məhbub xanım, Ruqiyyə xanım, Dünya xanım, Hürü xanım, Zərnişan xanım və b. Göründüyü kimi, sıra kifayət qədər zəngindir. Bu, bizə qadın obrazlarını özəl epik semantikasını səviyyəsində ümumiləşdirməyə imkan verir.

Qadın obrazları ilə bağlı bir məsələ qeyd edilməlidir ki, eposdakı qadınlar öz süjet hərəkətləri baxımından heç də passiv deyillər. Yəni hər hansı qolda təsvir olunmuş qadınları biz aktiv vəziyyətdə görürük. Onlar Çənlibelə məktub yazıb, xəbər yollayır, gəlmək arzularını birdirirlər. Öz atalarına, doğmalarına qarşı arzularını naminə zidd çıxmağı bacarırlar. Onların arxasınca gəlmiş igidlər əsir düşdükdə

döyüşçü paltarı geyib, silah götürərək vuruşa bilirlər. Çənlibelə kəcavədə, yaxud igidlərin atlarının tərkində yox, öz atlarında gedirlər. At minməyi bacarırlar. Çənlibelə bir təhlükə üz verəndə, hamısı paltarını dəyişib, döyüşçü ləvazimatı ilə silahlanırlar və Çənlibelin müdafiəsində iştirak edirlər. Ancaq onların dastanda qəhrəman statusunda təsvir olunması qızların xanımlığına qətiyyənlə xələl gətirmir. Onlar həm də qənirsiz gözəllərdir. Paşa, xan qızları olduqları üçün savadlıdırlar. Dialoqlarda cəsarətli, ağıllı və müdirkdirlər. Nə istədiklərini başa düşür, öz məqsədlərini aydın şəkildə dərk edirlər.

“Koroğlu” dastanında Qadın-Kişi münasibətləri xalqın azadlıq ruhunu nümayiş etdirir. Yəni dastanın təşəkkül tapdığı XVI-XVII əsrlərdə qadının vəziyyəti dastanda təsəvvür olunduğundan çox-çox uzaq idi. Ancaq xalq öz eposunda qadına olan əsl münasibətini nümayiş etdirmişdir. Onları “Koroğlu” qadınları kimi, azad, sərbəst, hüquqları olan, fərdi düşüncələrini, istəklərini ifadə etməyi bacaran, öz qadın, insan hüquqları (arzu, istək, sevgi, yaşam tərz) uğrunda mübarizə aparan və ən başlıcası, qələbə çalan qadınlar kimi görmək istəmişdir. Təəssüf ki, bu, xalqın arzusu kimi qalmışdır. Bəlkə də, ona görə, qadınlar dastanda belə azad, belə xoşbəxt təsvir olunmuşdur. Qadınların orta əsrlərdə hüquqsuzluğu dastanda paşa, bəy qızlarının sarayı atıb Çənlibelə gəlməsində ifadə olunur. Onlar Çənlibeli saray həyatından üstün tuturlar. Təbii ki, orta əsr Azərbaycan (şərq) qadınlarının hətta sarayda yaşayanları belə, bir qadın olaraq hüquqsuz vəziyyətdə idi. Belə hesab edirik ki, dastanda paşa, bəy qızlarının, o cümlədən xotkar qızı Nigar xanımın saray cah-calalını atıb, azadlıq yurdu Çənlibelə gəlməsi Azərbaycan xalqının qadın əsarətinə olan etirazının epik təzahürüdür.

Dastanda bir sıra kamillərin obrazları vardır. Bunların içərisində diqqəti ən çox *Nigar xanım obrazı* çəkir. Diqqətlə fikir verilsə, Nigar xanımın Çənlibeldə, bir növ, Koroğlu səviyyəsində statusu vardır. Koroğlu bütün dəlilərin başçısı olduğu kimi, o da, elə bil, bütün xanımların başçısıdır. Ancaq Nigar xanımın nüfuzu təkcə bununla ölçülmür. O, Çənlibelin ağbirçəyidir. Bu, dastanın müxtəlif epizodlarında aydın şəkildə ortaya çıxır. Çənlibeldə müəyyən incikliklə və s. bağlı konfliktlər yarananda o, barışdırıcı rol oynayır. “Həmzənin Qıratı aparması” qolunda düşmənlər Keçəl Həmzəni Koroğlunun atını oğurlamaq üçün Çənlibelə yollayırlar. Ona burada heç kəs etibar etmir. Ancaq Koroğlu etibarlıdır və dəlilərin, xanımların sözünün əksinə olaraq Qıratla, Düratın ayaq buxovlarının açarlarını ona verir. Qırat oğurlanır. Koroğlunun səhvi hamıya pis təsir edir. Hamı Koroğludan sözə baxmadığı üçün inciyir. Koroğlu acıqlanıb dəlilərin xətrinə deyir.

“– Mən heç kəsi burada güclə saxlamıram. Kim getmək istəyir, çıxıb getsin. At mənimdir, vermişəm, özüm billəm.

Bu söz dəliləri götürdü. Hamısı vəlvələyə düşdü. Getmək üçün hazırlaşmağa başladılar. *Nigar işi belə görəndə ayağa durdu. Dəlilər dayandılar. Nigarın dəlilərin arasında o qədər hörməti var idi ki, bir sözünü iki eləməzdilər. ... Dəlilər hamısı bir-bir qayıdıb oturdular. Nigar özü də onların arasında oturub, üzün də Koroğludan o yana çevirdi”* (2, s.161).

Nigar xanımın istər dəlilərin, istərsə də Koroğlunun yanında çox böyük nüfuzu vardır. O, buna ağıllı, ədalətli, haqq tərəfi saxlayan bir qadın kimi ad çıxarması ilə nail olur. Sözü gedən məsələdə Koroğlunun yox, dəlilərin tərəfini saxlayır. Heç kəs bir söz deyə bilmədiyi halda, Koroğlunun haqsız mövqeyinə, yersiz təkəbbürlülyünə görə onu danlayır:

“...Utan, qoç Koroğlu, utan!
Dağların damənin tutan!
Sənin kimi başa çatan
Elin qədrini nə bilər?” (2, 163)

Göründüyü kimi, Nigar xanım şeirin nümunə verdiyimiz bu axırıncı bəndində Koroğlunu səhv hərəkətindən utanmağa, el qədrini bilən igid kimi hərəkət etməyə çağırır. Burada biz Nigar xanımın epik obraz olaraq sosial əzəmətini də görürük. Eyni zamanda Nigar xanımın sözlərindən Koroğluçuluq hərəkətinin bütün sosial mahiyyəti də aydın olur. Nigar xanım Koroğluya bildirir ki, elin qınağına səbəb olacaq səhv hərəkətlərə yol verməsin. Demək, el kriteriyası, xalq mənafeyi Koroğluçuluğun mahiyyətini təşkil edir. Bunun Nigar xanımın dilindən səsləndirilməsi bu obrazı həm də el mənafeyinin qoruyucusu statusuna gətirmiş olur.

Nigar xanım obrazının epik semantikasını bütöv süjet kontekstində götürdükdə aydın seçilən bir neçə obraz cizgisini müşahidə edirik:

1) *Nigar xanım sosial mənsəyi etibarilə Koroğluya əks qütbdən çıxmışdır.* Bu, obrazın epik semantikasında Koroğluçuluğa bəslənən məhəbbəti təsdiq etmiş olur. Koroğlu, onun mübarizəsi Nigar xanım obrazının simasında məhəbbət kontekstində qiymətləndirilir;

2) *Nigar xanım epik süjet hərəkəti baxımından öz cah-cəlallı saray həyatlarını tərk edib Çənlibelə qaçan (gələn) qız obrazlarını təmsil edir.* Digər xanımların Çənlibelə gəlməsindən bəhs edən qollar onunla bağlı süjet hərəkəti əsasında yaradılır;

3) *Nigar xanım obrazı epik ənənə baxımından “qəhrəmanın sevgilisi” statusundadır.*

4) *Nigar xanım eposun personajlar sisteminin Qəhrəman qütbünün mərkəzi fiqularındandır.*

5) *Çənlibelin ağbirçəyi olaraq el anası statusundadır.* Dəlilər onu anaları kimi sevirilər.

6) *Epik semantikasında əski türk döyüşçü-qadın tipinin cizgiləri vardır.* Koroğlu Çənlibeldə olmayanda o, ağbirçəklik edir, dəliləri ruhlandırır, başıpozuqluq yaranmağa qoymur. Faktiki olaraq Çənlibelin müdafiəsini təşkil edir.

7) *Nigar xanım kamil Ana obrazıdır.* Belə ki, Nigar xanımın öz uşağı olmur və Koroğlu ilə o, Eyvazı oğulluğa götürürlər. Baxmayaraq ki, “Koroğlu” eposu qəhrəmanlıq dastanıdır, ancaq burada biz Nigar xanım-Eyvaz münasibətlərinin simasında Ana-Oğul münasibətlərinin kamil və lirik boyalarını görürük. Dastanda Nigarın sonsuzluğu çox təsirli ifadə olunub. Nigarın dilindən deyilmiş on bəndlik gəraylı onun analıq duyğularının bütün titrəntilərini ifadə edir:

Qəm-qüssəm başımdan aşıb,
Mən tək dərdə dalan yoxdu.
Ah çəkməkdən bağırim bişib,
Bircə yada salan yoxdu.

Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə,
Toz bürümüş boş beşiyə
Şirin layla çalan yoxdu...

... Nigarı dərdə gətirən,
Cəsədin qəbrə yetirən,
Koroğlu namın götürən,
Yurdunda son olan yoxdu (2, 100-101).

Nigarın övlad duyğuları dastanda bir neçə planda ifadə olunur:

a) *Ananın övlad həsrəti*; Nigar övlad doğub ana olmaq istəyir.

b) *Ailə-məişət planı*; Nigar övlad istəyir ki, Koroğlunun yurdu boş qalmasın.

c) *Sosial plan*; Nigar övlad istəyir ki, Koroğlunun mübarizəsi davam etsin.

Koroğluçuluq sona yetməsin. Elin mənafeyi Koroğlunun övladının simasında da qorunsun. Demək, burada Nigarın övlad istəyi xəlqi ideallar səviyyəsinə qaldırılır.

“Koroğlu” dastanında Nigardan başqa, digər xanımların da yaddaqalan epik təsvirlərini görürük. Bunlar öz cah-cəlalı saray həyatlarını azadlıq yurdu Çənlibelin naminə tərk etmiş paşa, xan, bəy qızlarıdır. Bu cəhətdən, onların Çənlibelə gətirilməsi qolların əksəriyyətinin süjet mövzusunu təşkil edir. Belə ki, “Koroğlunun Ərzrum səfəri”ndə Cəfər paşanın bacısı Çənlibelə gətirilir və Dəmirçioğlu onunla evlənir. “Məhəbbət xanımın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda biz Rum paşasının qızının Çənlibelə gəlməsinin və Bəlli Əhmədlə ailə qurmasının şahidi oluruq. Bu cəhətdən, “Qulun qaçması” qolunda Ruqiyyə xanımın, “Koroğlunun Qars səfəri” qolunda Hürü xanımın, eləcə də prof. M.Həkimovun topladığı “Zərnişan xanımın Çənlibelə gəlməsi” qolunda (3, 218-240) Qara paşanın qızı Zərnişan xanımın, “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolunda Dünya xanımın və başqalarının Çənlibelə gəlməsinin şahidi oluruq.

Dastandakı qadın obrazları ilə bağlı təsvirlər onların ümumtipoloji semantikalarını nümayiş etdirir. Belə ki, bu xanımların hamısı eynitipli obrazlar olaraq təsvir edilmir. Azərbaycan dastançılığı onların yadda qalan obrazını, özünəməxsus xarakter cizgilərini yarada bilmişdir. Əlbəttə, bütün fərdi xarakter cizgiləri ilə onlar yazılı ədəbiyyatın fərdi xarakterləri səviyyəsinə qalxa bilmir. Ancaq dastan bu xanımları maraqlı vəziyyətlər fonunda təsvir etməklə onların fərdi xarakterlərini açır.

Məsələn, Cəfər paşanın bacısı olan Telli xanım öz cəsarəti, igidliyi ilə seçilir. Cəfər paşa qırx hasarlı bir imarət tikdirib Telli xanımı orada saxlayır. Cəfər paşa Koroğlunun mərdliyini tərifləyən Aşıq Cünunu zindana saldırır və əmr edir ki,

sabah onu assınlar. Bunu eşidən Telli xanım hamı yatandan sonra, ayağa durub bir dəst pəhləvan paltarı geyir, keşikçilərin hərəsinin başına bir əmud ilişdirir, özünü Koroğlu kimi qələmə verib Aşıq Cünunu xilas edir. O, Aşıq Cünunu Çənlibelə yola salarkən ona belə deyir: “Koroğluya deyərsən ki, bundan sonra beş özündən deyəndə, bir də bizdən desin”. Beləliklə, Telli xanım “Koroğlu” eposundakı qadın obrazlarının tipik döyüşçü cizgilərini nümayiş etdirir.

“Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməsi” qolundakı Məhbub xanım da Nigar xanım, Telli xanım kimi Çənlibelə gəlmək arzusunu müstəqil olaraq seçmiş qadınlardandır. O, Aşıq Cünuna deyir: “...de görüm, ya Telli xanım, ya elə Nigar xanım niyə öz dudmanlarını, cah-cəllalarını tərk eləyib Çənlibelə gediblər? Bunu bütün külli-ələm bilir ki, onları Çənlibelə güclə aparmayıblar. Hamısı öz xoşları ilə gediblər” (2, 183). Beləliklə, Məhbub xanım öz qərarını sərbəst olaraq özü verir.

“Qulun qaçması” qolunun qadın qəhrəmanı olan Ruqiyyə xanım da elmlı, bilikli qızıdır. Çoxlu kitablar oxumuşdur. Onun tədbirliliyi ondan görünür ki, atası Ələmqulu xanı Koroğlu ilə düşmən olmağa qoymur: onlar arasında dostluq münasibəti yaradır. Prinsip etibarı ilə onun bu rolu Çənlibeldəki hərəkəti gücləndirməyə xidmət edən siyasi gedişdir.

Dastanın “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolundakı Dünya xanım da hazırcavab, ağıllı, dünyagörmüş, fərasətli bir xanımdır. Biz onun fəal süjet hərəkətini xüsusilə quyuya salınmış Koroğlu ilə münasibətlərində görürük. Bolu bəyə əsir düşən Koroğlunu xilas etmək üçün o, yollar arayır. Koroğlunu quyuda ac qalmağa qoymur. İsabaliya Koroğlunu xilas etmək üçün kömək edir. O, həm də kövrək ürəyə malikdir. Qoşun İsabalinı mühasirəyə alanda qəhrəmanların halına acıyıb ağlayır.

Dünya xanımla bağlı dastanın qadın qəhrəmanlarının bir xarakterik cizgisi də ortaya çıxmış olur. Dünya xanım ərə getməli olduğu Bolu bəyi sevmir, ona nifrət edir. Başlıcası, düşdüyü vəziyyət ilə barışmır; azadlığa qovuşmaq üçün mübarizə aparır. Bu, Çənlibel xanımlarının azadlıqsevərlik, müstəqillik, azad sevgi uğrunda mübariz insan olmasını göstərən xarakter cizgilərdir.

Dastandakı qadın qəhrəmanlar öz doğmalarının saraylarında yaşasalar da, ürəkləri Çənlibeldə olur. Məsələn, “Koroğlunun Qars səfəri”ndə Qars paşasının qızı Hürü xanım bir cavan oğlanı Koroğlunun yanına yollayır və Çənlibelə, Koroğluya qarşı hazırlanan fitnədən onu xəbərdar edir.

Dastanda, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qolunda Möminə xanım obrazı ilə də qarşılaşırıq. Koroğlu ilə Kürdoğludan bəhs edən, ənənəvi “Ata ilə oğulun qarşılaşması” süjeti əsasında qurulan bu qolda biz Möminə xanım obrazının simasında nağil təsvir elementləri ilə üzləşsək də, o da yadda qalan obrazlar sırasına aid olur. Ancaq o, başqa bir süjet tipinə aid olduğu üçün Çənlibeldəki xanımların ümumi obraz tipologiyasına o qədər də daxil ola bilmir.

“Koroğlu” dastanındakı qadın obrazları semantik baxımdan aydın epik xassələri olan obraz səviyyəsini təşkil edir. Bu səviyyənin epik semantikasını ümumi əlamətlər səviyyəsində aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) *Dastandakı qadın obrazları ayrı-ayrı qolların qadın qəhrəmanları statusundadır.* Belə ki, qolların əksəriyyətində xanımlar, qızlar Çənlibelə gəlmək arzularını bu və ya digər vasitə ilə Çənlibelə çatdırırlar. Onların arxasınca ya Koroğlu özü, ya da ki, dəliləri gəlir. Hökmən döyüş olur, xanımlar Çənlibelə gətirilir və qolun qəhrəmanı olan dəliyə ərə verilir. Həmin qollarda biz qızları sakit, hərəkətsiz görmürük. Onlar qolun əvvəlindən axırınadək fəal olurlar. Məsələn, Çənlibelə xəbər yollayırlar, arxasınca gəlmiş dəlini qarşılayırlar. Əsir düşmüş qəhrəmana kömək edirlər. Bəzən döyüşçü libası geyib vuruşurlar. Beləliklə, onların hər hansı qoldakı epik statusu, əslində qəhrəman statusuna uyğundur. Əksər qolların Koroğludan başqa, bir dəli və onun sevgilisi ilə bağlı olduğunu nəzərə aldıqda, dastandakı xanımların ayrı-ayrı qolların qadın qəhrəmanları statusunda olduqlarını görürük.

2) *Xanımların Çənlibelə könüllü gəlməsi dastanın epik idealının ən yüksək dərəcəsi səviyyəsinə qalxır.* “Koroğlu” eposunun əsas süjet hərəkətinin əsasında duran epik konfliktin sosial səciyyəli olduğunu xatırlasaq, Koroğlu və onun dəlilərinin xotkar, paşalar, xanlar, bəylər ilə mübarizə aparması tamamilə təbiidir. Ona görə ki, bu adamlar kasıb təbəqədən çıxmış qəhrəmanlar kimi, onlara qarşı duran sosial qütbün nümayəndələri ilə mübarizə aparırlar. Ancaq Çənlibelə könüllü gəlmiş olan bu xanımlar öz sosial mənşələri baxımından Koroğlunun mübarizə apardığı antiqəhrəman qütbündəndirlər. Bu xanımlar istisnasız olaraq paşa, bəy, xan, xotkar qızlarıdır. Bununla “Koroğlu” dastanının epik idealının romantik vüsəti, bədii-estetik zirvəsi aşkarlanmış olur. Epik düşüncə dastandakı antiqəhrəmanları əxlaqi pillənin ən şərəfsiz məqamına aid edir. Belə ki, onların içərisindən çıxan xanımlar belə, paşa, bəy, xanların haqsızlıqlarını, zülmkarlıqlarını qəbul etmirlər. Reallıq baxımından, bu, təbii deyil. Çünki tarixdə paşa, bəy, xan qızlarının kütləvi şəkildə üsyankarlara qoşulması faktı qeydə alınmamışdır. Reallıqda ayrı-ayrı istisnalar mümkündür. Ancaq epos bunu məhz belə təsəvvür etmiş və bununla bu qızların simasında “Koroğluçuluq” epik idealına yüksək xəlqi ruh vermişdir.

3) *Xanımların Çənlibelə gəlməsi süjet hərəkətinin əsasında Nigar xanımın Çənlibelə gəlməsi süjet hadisəsi durur.* Onlar Çənlibelə Nigar xanımın gəldiyi kimi gəlir, öz qəhrəmanlıqları və xanımlıqları ilə ona bənzəyirlər.

4) *Eposdakı qadın obrazları öz süjet hərəkətləri və epik obraz cizgiləri ilə bir-birinə bənzəsələr də, epik təhkiyə onları yadda qalan fərdi səviyyədən də təqdim edə bilmişdir.* Belə ki, biz qollarda bu qadınları müxtəlif süjet situasiyalarında görürük. Bu da onları müxtəlif obraz cizgilərində səciyyələndirmiş olur.

Eposun obrazlar sistemi təkcə əsas elementlərdən yox, eləcə də sistemin ikinci dərəcəli elementlərindən ibarət olur. “Koroğlu” dastanının obrazlar sistemi səviyyəsində öyrənilməsi bu elementləri də aşkarlamağı tələb edir. Qəhrəman qütbü Antiqəhrəman qütbünə simmetrik qarşıdurmada yerləşdiyi kimi, hər iki qütbün ikinci dərəcəli elementləri vardır. Bunlar hər iki qütbün əsas elementlərinə (obrazlarına) kömək edən qüvvələrdir. Biz bunları, hansı qütbədə olmasından asılı olmayaraq, “yardımçı obrazlar” adlandırmağı məqsəduyğun sayırıq.

Qeyd edək ki, qəhrəman qütbündəki ikinci dərəcəli obrazlar hamısı eyni tipli deyildir. Yəni onların süjet fəallığı, dastanın süjet quruluşundakı mövqeləri heç də bərabər deyildir. Məsələn, Aşıq Cünun xüsusi statusu olan yardımçı obrazdır.

Aşıq Cünun Ərzrumlu Cəfər paşanın aşığıdır. Ancaq paşaların etibarsızlığı onda nifrət yaradır. Koroğluya qoşulur. Onun dastanda xüsusi statusu vardır. Belə ki, o, şəhər-şəhər, kənd-kənd gəzib özündən deyən igidləri Çənlibelə gəlməyə həvəsləndirir. Ancaq funksiyası təkcə bununla məhdudlaşmır. O, gözəl qızların da soracağını Çənlibelə gətirir, yaxud qızlarla Çənlibel arasında vasitəçi olur. Bu cəhətdən, biz onun obrazında mediator-əlaqəçi, vasitəçi cizgilərini aydın şəkildə görürük. O, Çənlibelin, bir növ, rəsmi aşığıdır. Şənliklərdə üçtelli sazı dilləndirib, oxuyub Koroğlunun könlünü açır. Onu da demək lazımdır ki, Aşıq Cünunun dastanda iştirakı heç də fraqmentar, epizodik deyildir. Biz onun fəal süjet hərəkətlərinin şahidi oluruq. Lakin o, nə döyüşçü, nə də igidliklə bağlı başqa bir status sahibi deyildir. Əslində Aşıq Cünun Çənlibellə Çənlibeldən qıraq dünya arasında əlaqəçi-mediatorudur. Aşıqlıqla yanaşı, xəbər aparıb-gətirməsi, məlumat daşımaları aydın görünür. Onunla bağlı elmdə müxtəlif fikirlər söylənmişdir.

Aşıq Cünunu “daxili aləmi, mənəvi keyfiyyəti ilə özündən çox-çox əvvəl yaşamış ozanlara” bənzədən V.Vəliyevin (4, 35) onu Dədə Qorqudla müqayisə etməsini təbii sayan N.Cəfərov folklorşünasın “Aşıq Cünun XVII əsr aşığına yalnız saz çalıb oxuması ilə oxşayır” (4, 35) mülahizəsi ilə razılaşmır (5, 157). N.Cəfərov öz fikrini bununla əsaslandırır ki, XVII əsrin, demək olar ki, bütün böyük aşığı “dədə” adını daşımış, ozan ənənəsinə söykənmişlər. Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq təkcə aşiq-şair deyil, həm də “dədələr idilər”. Və Aşıq Cünun da haqqında söhbət gedən dövrə müvafiq bir sənətkardır (5, 157).

Öz növbəmizdə qeyd edək ki, N.Cəfərov öz mülahizəsində haqlıdır. Belə ki, Aşıq Cünun “Koroğlu” eposunda bütün səciyyəvi cizgiləri ilə bir normal aşiq statusundadır. H.İsmayılovun aşiq sənətinin ilkin mifoloji-arxaik qaynaqlarından tutmuş müasir çağınadək mərhələlərini sistemləşdirən tədqiqatından da (6) bəlli olduğu kimi, aşiq “Koroğlu” dastanının funksional olduğu dövrdə özünün sənət statusunu bütün dolğunluğu ilə nümayiş etdirmişdir. Yəni XVI-XVII əsrlərdə aşiq artıq sənət meydanında idi və normal fəaliyyət göstərirdi. Fikrimizcə, Aşıq Cünun elə eposun ilk formalaşma dövründən dastanla bağlı olmuşdur.

Dastanda Aşıq Cünun Koroğlu hərəkəti ilə bağlı xüsusi bir funksiya yerinə yetirsə də, o məhz aşıqdır və bir aşiq kimi fəaliyyət göstərir. Hər yerdə onu aşiq kimi qəbul edirlər. Bu cəhətdən, *Aşıq Cünun obrazının status cizgilərini* belə müəyyənləşdirmək olar:

1) *Koroğlunun özünün həm də aşiq-sənətkar olmasına baxmayaraq, dastanda sırf aşiq sənətinin daşıyıcısı Aşıq Cünundur.* O, klassik aşiq obrazıdır. Aşıq sənətinin bütün spesifik xüsusiyyətləri onda cəmləşmişdir.

2) *Aşıq Cünun arxaik-mifoloji kontekstdə mediator obrazıdır.* Onun mediatorluğunun dastanda iki səviyyəsi var. Yəni o, bir əlaqəçi, vasitəçi obraz olaraq bu funksiyasını iki səviyyədə yerinə yetirir:

a) *Aşıq Cünunun süjetin üst qatında kerçəkləşən vasitəçi (mediator) funksiyası*. O, bir aşıq olaraq diyarbədiyar, elbəel, kəndbəkənd gəzir və gözəl qızların, igid oğlanların sorağını Çənlibelə gətirir (*Çöldən Çənlibelə mediasiya*). Aşıq Cünun həm də Koroğlunun tapşırıqlarını, xəbərlərini, cavablarını lazım olan yerlərə, adamlara çatdırır (*Çənlibeldən Çölə mediasiya*). Göründüyü kimi, onun mediatorluğu süjetin üst qatında üfqi (Çənlibel-Çöl) istiqamətlidir. Beləliklə, o, bir aşıq olaraq həm də *informasiya-məlumat daşıyıcısıdır*. Bu isə onun aşıqlığının arxaik-mifoloji qaynaqlarından gəlir.

b) *Aşıq Cünunun süjetin alt qatında qalmış mediator (vasitəçi) funksiyası*. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan folklorşünaslığında aşıq-ozan-şaman (qam) əlaqələri haqqında çox deyilmişdir. Bu fikirlərdə həmin məsələlər ümumi şəkildə öz əksini tapmışdır. H.İsmayılovun sözügedən məqaləsindən bəlli olur ki, aşıq həm də Ata, Baba, Dədə mərhələləri ilə bağlıdır. Bu mərhələlər magik-sakral funksiya kontekstində aşıqla əlaqələnir (6, s.55). “Dədə”nin, ən azı, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan görünən funksiyası mediatorluğu nəzərdə tutur. Belə ki, Dədə Qorqud qeybdən xəbər verir, gələcəyi bilir. Demək Qorqudun mediatorluğu həm də Keçmiş və Gələcək qütblərini də əhatə edir. “Koroğlu” dastanının epik ənənə axarında arxaik eposla əlaqələndiyini nəzərə alsaq, onda Aşıq Cünunun süjetin üst qatındakı mediatorluğu alt qatda – arxaik-mifoloji süjetdə dünyanın qatları arasında olan mediatorluqdur. Yəni o, dastanda tək-cə aşıq yox, həm də vasitəçi – mediatorudur. Bu isə onun arxaik başlanğıcdan gələn funksiyasıdır.

Dastanda onun mediatorluq funksiyası çox real boyalarla verilmişdir. Belə ki, o, hər şeydən qabaq aşıqdır və Koroğluya xidmətini də məhz bir aşıq olaraq yerinə yetirir.

Dastanda qəhrəman qütbünün yardımçı obrazları sırasında özünün status cizgiləri ilə seçilən obrazlardan biri də Xoca Əzizdir. O, Koroğlunun yaxın dostu, ürək dostudur. Eyvazın, Dəmirçioğlunun, Bəlli Əhmədin tutulması xəbərini həyatını təhlükəyə ataraq Koroğluya yetirir (2, 26-30).

N.Cəfərov Xoca Əzizin daşdığı “xoca” titulu ilə bağlı yazır ki, əks halda o da Əhməd tacirbaşı kimi ümumi titulla çıxış edərdi (5, 159). Yəni burada onun “xoca” adı tutduğu mövqe ilə bağlıdır. Eposu yaradanlar onu tacir zümrəsindən fərqləndirmək üçün “Xoca” ləqəbi ilə hörmətləndirmişlər.

Dastanda Xoca Əziz Aşıq Cünun qədər fəal deyildir. Ancaq onun tacirlikdən başqa, Koroğlu ilə onun əlaqələri bu obrazın epik semantikasının çoxqatlı olduğunu göstərir. Onun status cizgilərini belə ümumiləşdirmək olar:

Xoca Əziz Koroğlunun informatorudur. XVI-XVII əsrlərin reallıqları xalq hərəkəti başçılarını müəyyən informatorlarla əlaqə saxlamağa təbii olaraq məcbur etmişdir. Bunun üçün tacirlər ən yararlı peşə sahibləri olmuşlar. Onlar müxtəlif şəhərlərə səyahət etmiş, təbii ki, öz ticarətlərinin inkişafı naminə məlumatlar da daşmalı olmuşlar. Xoca Əziz tacirdir, Koroğlunun dostudur. Koroğlu ondan bax-xərac almır, əksinə, o, Çənlibeldə yüksək səviyyədə qarşılır. Açıq görünür ki, o, bu və ya başqa şəkildə Koroğlu hərəkəti ilə bağlı adamdır. Onun hərəkətdə iştirakı

məlumatların çatdırılmasından ibarətdir. Reallıqda bu, yəqin ki, Xoca Əzizin öz ticarət maraqları ilə bağlı olmuşdur. Eposda isə bu sırf epik məqsədlər namindədir: Xoca Əziz ədalətli adamdır, haqqı sevir və buna görə də Koroğlunun haqq uğrunda mübarizəsinə könüllü olaraq xidmət edir.

Dastanda epizodik obrazlar sırasında *əkinçi obrazı da* vardır. Eposun “Durna teli” qolunda görürük ki, Koroğlunun üç dəlisinin öldürüləcəyi xəbəri əkinçini göz yaşları tökməyə məcbur edir. Koroğlu qolun sonunda bu qocanı layiqincə mükafatlandırır. Fikrimizcə, əkinçi qoca obrazı epik ənənə baxımından nağıllarımızdakı xeyirxah qocalara və s. gedib çıxır. Yəni onun “Koroğlu” dastanındakı yeri təsadüfi deyil. Ancaq bu yer möhkəm də deyil. Yəni dastanda belə əkinçi obrazına daha rast gəlmirik. Bu baxımdan, əkinçi obrazı öz status cizgilərinə görə epizodiktir.

Dastanda biz Koroğlunun *qarılarına* da qonaq olmasının şahidi oluruq. Qeyd edək ki, bu qarılar kifayət qədər epikləşmiş obrazlardır. Dastanın “İstanbul səfəri”, “Koroğlunun Qars səfəri” qollarında biz belə qarılarla üzləşirik. Onlar dolayısı yolla Koroğlunun mübarizəsinə kömək edirlər. Status cizgilərinə gəldikdə, qarı obrazları ikinci dərəcəli yardımçı obrazlardır. Onların fəaliyyəti epizodiktir. Koroğlu qarılının evlərində gecələyir. Onlardan müəyyən məlumatlar öyrənir. Onu da qeyd edək ki, xüsusilə “Koroğlunun Qars səfəri” qolunda Koroğlu ilə qarı arasında gülməli səhnələrin şahidi oluruq. Belə hesab edirik ki, qarı obrazları “Koroğlu” dastanı kontekstində sırf epik səciyyə daşıyır. Çünki bu obrazların məhəbbət dastanlarında xüsusi funksiyası vardır. Onlar buta olaraq bayılmış qəhrəmanların ayıldılması prosesinin iştirakçılarıdır. Lakin biz belə bir sabit və mühüm rol “Koroğlu” qarılarında görmürük. Onlar nağıllarda qəhrəmanı gecə evində saxlayan qarı obrazlarından heç nə ilə fərqlənmir. Bu cəhətdən, onların ikinci dərəcəli rolları vardır. Qarılar qadın olmalarına baxmayaraq, heç bir xüsusiyyətləri ilə eposun qadın obrazları ilə bir semantik cərgədə dayana bilmirlər.

Qəhrəman qütbünün yardımçı obrazlarının semantik cizgilərinin araşdırılması göstərir ki, bu personajlar ikinci dərəcəli yardımçı funksiyalar daşımalarına baxmayaraq, onların süjet sistemində öz yerləri var. Bunlar dastanın əsas qəhrəmanları səviyyəsinə qalxmasalar da, obrazlar sisteminin elementləri kimi çıxış edirlər. Yəni öz yerləri, öz rolları var və bu rollar süjet kontekstində aydın görünür. Yardımçı obrazların araşdırılması bir məsələni də ortaya qoydu ki, bu obrazlardan bəziləri öz arxaik başlanğıcında fəal olmuş, lakin dastanda onların arxaik funksiyaları transformasiyaya uğramış şəkildə qalmışdır. Bu, xüsusilə Aşıq Cünun obrazından görünür.

Yardımçı obrazlar müxtəliflik nümayiş etdirir. Onları təqdim edən personajlar bir-birinin eyni deyildir. Bu xüsusda *Giziroğlu Mustafabəy* obrazı xüsusi status kəsb edir. O, dastanda bir növ, Dəli Həsənin ilkin statusundadır. Belə ki, Dəli Həsən Koroğluya qədər qaçaq, igid olmuşdur. Daha sonra Koroğlu ilə dostlaşır, onun dəlisinə çevrilir. Giziroğlu Mustafabəy də Dəli Həsən kimi bir igiddir. Onun Koroğluya münasibəti ikilidir. O, bir tərəfdən Koroğlunu bir igid kimi qəbul edir, o biri tərəfdən onu özünə rəqib sayır.

Fikrimizcə, Giziroğlu Mustafabəy obrazı tarixi reallıqla bağlı personajdır. Belə ki, XVI-XVII əsrlərdə kəndli hərəkətləri ilə bağlı müstəqil fəaliyyət göstərən dəstələr də olmuşdur. Giziroğlu Mustafabəy də onlardan biridir. Dastanda onun yeri xüsusi görünür. Belə ki, onu nə Koroğlunun dəliləri səviyyəsində, nə də qəhrəman qütbünə yardım edən obraz səviyyəsində təhlil etmək olmur. Onun Koroğluya ikili münasibəti onu xüsusi semantikaya malik obraz sırasına aid edir. Belə hesab edirik ki, bu semantika tarixdən gəlir. Bu cəhətdən, Giziroğlu Mustafabəy obrazı tarixi gerçəkliyin xüsusi işarələnmiş obrazıdır.

“Koroğlu” dastanında antiqəhrəman qütbü də kifayət qədər geniş obrazlar qalereyası ilə təqdim olunur. Bu genişlik həm obrazların əlvanlığında, həm də onlara aid təsvirlərin təfərrüatlılığında üzə çıxır. Belə ki, dastanda tez-tez düşmən paşaların, xanların saraylarında Çənlibelə qarşı hazırlanan fitnə-fəsad ətraflı təsvir olunur. “Koroğlu” həcmcə iri epos olmasına baxmayaraq, bütün bu təsvirlərin heç biri o birilərin üzərinə kölgə çəlmir. Əsas hədəf Koroğlu olmaqla süjet dastan poetikasının kamil inkişaf sxemini nümayiş etdirir.

Antiqəhrəman qütbünün başında *xotkar* durur. Onun dastandakı təsviri bir qədər nominativ səciyyə daşıyır. Belə ki, biz onu fəal süjet hərəkətləri ilə görmürük. Ona nisbətən Hasan paşa və s. kimi antiqəhrəmanların hərəkətləri daha çox təsvir olunur. Ancaq xotkarın antiqəhrəman qütbünün başında durması, demək olar ki, bütün antiqəhrəmanların hərəkətlərinin onunla əlaqələnməsində ifadə olunur. Koroğluya, Çənlibelə qarşı aparılan bütün mübarizənin təşkilatçısı odur. Dastandakı paşalar Çənlibelə qarşı apardıqları mübarizəni ya xotkarın başçılığı altında həyata keçirir, ya da müstəqil olaraq hazırladıqları antiçənlibel planını onunla razılaşırdılar. O, mərkəzi hakimiyyəti təmsil edir. Antiqəhrəman qütbündəki semantik statusu Koroğlunun qəhrəman qütbündəki statusu ilə bir sırada durur. Koroğlunun antiqəhrəmanı bilavasitə odur. Dastanda maraqlı olan budur ki, Koroğlunun sevgilisi Nigar xanım xotkarın qızıdır. O, Koroğluya qoşulmaqla atasını yox, Koroğlunun yolunu qəbul etmişdir. Bununla Azərbaycan eposu Koroğluçuluğun ümumxalq işi uğrunda aparılan mübarizə, haqq işi olduğunu nümayiş etdirir. Xotkarın obrazı onun hərəkətlərindən daha çox ona qulluq edən paşaların hərəkətlərində üzə çıxır.

Koroğluya qarşı duran, ona qarşı aparılan tədbirlərdə fəal iştirak edən paşalardan biri *Cəfər paşadır*. Cəfər paşa Koroğluya qarşı dərin ədavət bəsləyir. Bu, təsadüfi deyildir. Koroğlu dəfələrlə onun karvanlarını soymuş, adamlarını öldürmüşdür. O, Koroğlunun qatı düşmənidir. Nigar xanım Çənlibelə aparıldıqdan sonra xotkar Koroğluya qarşı fəal hərəkət etmək haqqında fərman verir. Cəfər paşa bu fərmandan istifadə etmək istəyir. Onun bu fəaliyyəti dastanın “Koroğlunun Ərzrum səfəri” qolunda təsvir edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, hər bir qolda Koroğlu ilə bərabər, bir dəlinin qəhrəmanlığından bəhs edildiyi kimi, bir antiqəhrəmanın da fəaliyyətindən bəhs edilir. Bu qolda da əsas simalar Koroğlu, Dəmirçioğlu, Cəfər paşa, onun bacısı Telli xanımdır. Paşa, xan qızları bir qayda olaraq Koroğlunun və dəlilərinin tərəfində olurlar.

Cəfər paşanın “Koroğlunun Ərzrum səfəri” qolunun antiqəhrəmanı olması təsadüfi deyil. Onun Koroğluya qarşı mübarizəsi adi, ikinci dərəcəli deyil; o, anti-koroğlu hərəkatında fəal iştirak edir. Bunu onun xotkara yazdığı məktubdan da görmək olur:

“Koroğlunun başını gətirmək təkbətəklikdə heç bir paşanın işi deyil. Əgər sən Koroğlunun tələf olmağını istəyirsənsə, hökm elə, bütün paşalar yerbəyerdən qoşun çəkib onun üstünə yerisinlər... onun yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dälisi var ki, hərəsi bir ləşkərə bərabərdir...” (2, 69).

Xotkarın Çənlibeli məhv etmək haqqında fərmanının yerinə yetirilməsinin təşkilatçılarından biri Bağdad paşası *Aslan paşadır*. O da antiqəhrəman qütbünün əsas obrazlarından biridir. Onun obrazını biz əsas etibarilə “Durna teli” qolunda görürük. Koroğlunun üç dälisini ələ keçirəndə dərhal öldürmək istəyir. Dastanda onun antiqəhrəman səciyyəsi bir biçinçinin dilindən belə verilir:

“– Bizim bu Bağdadda bir paşa var. Adına Aslan paşa deyirlər. Çox namərd, çox müxənnət, çox hiyləgər adamdır. İndi üç gündü ki, Koroğlunun üç dälisini tutub zindana salıb... mən elə mərd oğulların belə namərd əlində ölməyini qəbul eləyə bilmirəm” (2, 133).

Aslan paşanın zalımlığının biçinçinin dilindən verilməsi təsadüfi olmayıb, “Koroğlu” dastanının sosial mahiyyətini açıb ortaya qoyur. Belə ki, biçinçinin dilindən Aslan paşaya aid verilmiş sifətlər onun cəzalandırılmasının epik şəkildə motivləşdirilməsidir. Biçinçinin verdiyi təsvirdən bəlli olur ki:

- *Aslan paşa namərddir;*
- *Aslan paşa müxənnətdir;*
- *Aslan paşa hiyləgərdir.*

Bu təsvirlərdən birinci və ikinci epos daşıyıcıları olan xalq tərəfindən qəbul edilmir. Yəni namərd və müxənnət xalq düşüncəsinə görə cəzalandırılmalıdır; belə adamların yaşamağa haqları yoxdur. Çünki onlar namərd və müxənnət olaraq, öz yaşayışlarını başqalarının bədbəxtlikləri əsasında qururlar. Bu cəhətdən, Aslan paşanın “səciyyəsidəki” hiyləgərlik, mərdlik və müxənnətlik baxımından qatı mənfi semantika qazanmış olur. Yəni Koroğluda da hiyləgərlik vardır. O, döyüş vaxtı hiylə işlədir, düşmənlərinə hiylə ilə də qalib gəlir. Ancaq Koroğlunun hiyləgərliyi onun igidlik kodeksinə daxil olan tədbirlilik, ağıllıq, fərasətlilik deməkdir. Aslan paşanın tədbirliliyi, fərasətliliyi şərə, namərddiyə xidmət edən hiyləgərlikdir.

Antiqəhrəman qütbünün əsas obrazları içərisində diqqəti daha çox cəlb edən obraz *Hasan paşadır*. Biz onu dastanın əvvəlindən axırınadək aktual görürük. O, dastanın əvvəlində Koroğlunun atası Alı kişinin gözlərinin çıxarılmasına səbəb olur. Düzdür, Koroğlu atasının gözlərinin çıxardılmasına birbaşa əmr vermiş Həsən xanı elə birinci qoldaca öldürür. Maraqlıdır ki, buna səbəb olan Hasan paşa ilə Koroğlunun “haqq-hesabı” eposun sonunadək “gözləyir”. Beləliklə, Hasan paşa ilə Koroğlunun arasında qan düşmənçiliyi var. Bu düşmənçilik bütün epos boyu aktual olaraq qalır. Bunu onun öz dilindən dediyi sözlərdən də görmək olar:

“– Onun atasının gözlərini mən çıxartdırmışam. İnşallah xotkarın sayəsində özünü də bu İstanbul şəhərində dar ağacından asaram” (2, s.146). Hasan paşa Koroğluya qalib gəlmək üçün öz qızlarını da, bir növ, qurban verir. Məsələn, onun bir qızı Koroğlunun atının müqabilində Keçəl Həmzəyə qismət olur. Əslində, bu motiv epos yaradıcılarının təsəvvürünə görə, onun mənfəi planda, “ifşa” planında təsvir olunmasına xidmət edir.

Keçəl Həmzə adam içərisinə buraxılmayan, məclislərdən qovulan bir adamdır. Hasan paşa öz qızını bu adama ərə verməli olur. Dastan yaradıcıları Keçəl Həmzə kimi bir ləyaqətsiz adamı onun kürəkəni səviyyəsinə qaldırmaqla Hasan paşanı gülünc vəziyyətə salırlar.

Dastanın sonuna yaxın “Hasan paşanın Çənlibelə gəlməsi” qolunda onun Koroğluya qarşı mübarizəsi daha ətraflı təsvir olunur. Başqa düşmən paşalar kimi, onun da qızlarından biri Çənlibeldə gəlin olur və ən başlıcası, Hasan paşanın taleyi ibrətamiz olur. Koroğlu onu öldürür, axırda Qıratla Dürata mehtər edir.

Dastandakı antiqəhrəmanlar içərisində fəal planda təsvir olunanlardan biri *Rum paşasıdır*. Onun obrazı bir antiqəhrəman kimi, “Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməsi” qolunda təsvir olunur. Rum paşası Koroğluya nifrət bəsləyir. Bu, onun Bəlli Əhmədə münasibətində daha çox üzə çıxır. Bəlli Əhmədə qoşun qalib gələ bilmir. Hiylə ilə ağzını quyuya tərəf salırlar. O, quyuya düşəndən sonra, Rum paşası əmr edir ki, Bəlli Əhmədin başına daş-qaya töksünlər.

Rum paşasının ədalətsizliyi, xalqın ədalətlə bağlı ideallarına əks olması onun qızı Məhbub xanımın hərəkətlərində üzə çıxır. Məhbub xanım öz doğma atasını yox, Koroğlunu seçir, onların tərəfini saxlayır və Çənlibelə gəlir.

“Koroğlunun Bayazid səfəri”nin əsas antiqəhrəman obrazı olan *Xəlil paşa* da Koroğlunun düşmənlərindəndir. O, Koroğluya qarşı aparılan əməliyyatlarda fəal iştirak edir. Onu dastanda təsvir olunan digər paşalarla zalımlığı, ədalətsizliyi, xalqa münasibətdə pis mövqə tutması və s. xüsusiyyətlər birləşdirir. Maraqlıdır ki, onu Koroğlu yox, atı Qırat öldürür: “Elə əlini qılıncına atmaq istəyirdi ki, Qırat ağzını dəyirman kimi ayırıb, Xəlil paşanın başını saldı ağzına” (2, 221).

Dastanda təsvir olunan antiqəhrəmanlar – paşalar, xanlar Koroğlunun əli ilə bir-bir məhv olurlar. Onların ölümü, cəzalandırılması eposda bütün hallarda xəlqi ideallar baxımından səbəbləndirilir. “Düratın itməsi” qolundakı *Qara xan* da belə antiqəhrəmanlardandır. Bunu onun obraz cizgilərindən aydın görürük: “Qara xan əzazil bir xan idi... Özü də yaman tamahkar idi. Kimdə bir yaxşı şey görsəydi, ya xoşla, ya hiylə ilə, ya da ki... zorla tutub əlindən alardı. Day camaat onun əlindən zinhara gəlmişdi. Hər yerdə özünü elə göstərirdi ki, guya İran padşahının qohumudu. Odur ki, qorxudan heç kəs ona bir söz deyə bilmirdi” (2, 238).

Göründüyü kimi, *Qara xan*: – əzazildir, tamahkardır, zülmkardır.

Onun bu səciyyələri Qara xanı antiqəhrəman statusunda “təsdicləyir”. Burada Qara xanın məhv edilməsinin səbəbləndirilməsi epik ideallara əks olması ilə üzə çıxır. Xalq idealları əzazilliyi, tamahkarlığı, zülmkarlığı qəbul etmir. Dastanda olan

semantik İdeal-Antiideal qarşıdurma qoşalığı baxımından, Qara xan antiideali təmsil edir. Elə buna görə də, o, ideal daşıyıcıları tərəfindən məhvə məruz qalır.

“Qulun qaçması” qolunun antiqəhrəmanı olan *Ələmqulu xan* dastandakı başqa antiqəhrəmanlardan bir qədər fərqli təsvir olunmuşdur. O, Koroğlu ilə sonadək düşmənçilik etmir. Bir növ, qızını Çənlibelə ərə verməklə Koroğlu ilə rəsmi şəkildə qohum olur. Ancaq epos yaradıcıları Ələmqulu xanla Koroğlunun bu qohumçuluğunu heç də səmimi, ideal boyalarla təsvir etmirlər. Ələmqulu xan eposun süjetinin əsas konflikti baxımından Koroğluya əks sosial qütbədir. Onun Koroğlu ilə qohum olmasında qızı Ruqiyyə xanımın böyük rolu olur. Ruqiyyə xanım Gürcüoğluna ərə gedir və bu qohumluq Ələmqulu xanı cəzalanmaqdan xilas edir. Fikrimizcə, Ələmqulu xan obrazı eposun tarixi semantikasını daha çox ortaya qoymuş olur. Vaxtilə baş vermiş hərəkətdə ayrı-ayrı xanlar özlərini qorumaq üçün təkə döyüş yox, qohumçuluğa, siyasi məqsədli dostluğa da üstünlük verə bilərdilər.

Koroğluya qarşı fəal antiqəhrəman mövqedə dayanan obrazlardan biri də *Bolu bəydir*. Dastan onu da eyni epik təsvirlərlə başqa antiqəhrəmanlarla bir sıraya qoyur. Yəni bir bəy olaraq o, xalqın bəy haqqındakı ideallarına qətiyyənlə uyğun gəlir. Onun bəyliyi yüksək mənəvi keyfiyyətlərinin göstəricisi yox, sadəcə sosial pilləsinin göstəricisidir. “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolunda biz bunu daha aydın görürük. Dastançı Koroğlu ilə Bolu bəyi qarşılaşdırır, onların arasında müxtəlif mükəllimələr olur və bu prosesdə Bolu bəyin bütün antiqəhrəman və antiideal səviyyəsi ortaya qoyulur. Koroğlu onun sözünə inanır. Ancaq o, namərdlik edir. Belə ki, o, Koroğlunun üstünə gəlməyini Hasan paşanın qızına aşiq olmağı ilə əsaslandırır. Koroğlu ona inanır, könüllü olaraq onun əsiri olur, əl-qolunun bağlanmasına razı olur. Lakin Bolu bəy Koroğlunu özü tutduğuna Hasan paşanı inandırmaq üçün qılınc çəkib Koroğlunu yaralayır. Koroğlu deyir:

“– Ay namərd!... Belə niyə elədin?”

Bolu bəy deyir:

– Elə elədim ki, inansınlar” (2, 254).

Bu hərəkəti ilə Bolu bəy antiqəhrəman, antiideal mövqeyində “təsdiq olunur”. Onun məhvi, öldürülməsi motivləndirilmiş (səbəbləndirilmiş) olur. Onun da taleyi başqa paşaların taleyi kimi olur. Əgər paşaların qızları, yaxud bacıları Çənlibel igidlərinə qismət olursa, Bolu bəyin nişanlısı Dünya xanım İsabalinin sevgilisi olur.

Koroğlunun düşmənlərindən biri də *Ərəb Reyhandır*. Ərəb Reyhan dastanda epizodik antiqəhrəman olmayıb, əsas obrazlar sırasındadır. Koroğlu onunla hələ bir dəfə dastanın əvvəlində, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda qarşılaşır. Onların dastan poetikasının əsas qarşılaşma modelinə uyğun olaraq üz-üzə gəlməsi “Koroğlunun Qars səfəri” qolunda olur. Maraqlıdır ki, bu qolda da Eyvaz iştirak edir. O, Ərəb Reyhanla üz-üzə gəlir, döyüşür və qələbə çalır. Ərəb Reyhana da dastan ideali baxımından münasibət Mərd-Namərd qarşıdurma prinsipini nümayiş etdirir.

“Eyvaz xəncəri çəkib dayadı Ərəb Reyhanın boğazına. Ondən döndü Koroğluya tərəf ki, görsün, onun fikri nədi. Koroğlu dedi:

– Eyvaz, mən bir dəfə onu mərdliklə basıb, mərdliklə də buraxmışdım. Amma o, bunun əvəzində mənə namərdlik elədi. *Namərd də gərək bu dünyada yaşamasin*” (2, 283).

Koroğlunun dili ilə verilmiş bu epik “fəlsəfəyə” görə, yəni dastanın daşdığı, təqdim etdiyi epik əxlaq idellərinə görə, namərd bu dünyada yaşamamalıdır. Dünya mərdlərin dünyasıdır. Mərdlər daim namərdlərin kökünü kəsməlidir. Koroğlu bu prinsiplə yaşayır.

“Koroğlu” dastanındakı personajlar sisteminin antiqəhrəman qütbü təkcə bu əsas obrazlardan ibarət deyil. Qəhrəman qütbündə olduğu kimi, burada da *yardımcı obrazlar* vardır. Bunlardan biri *Keçəl Həmzədir*. Qeyd edək ki, Keçəl Həmzə həm də arxaik strukturlu obrazdır. Belə ki, keçəl obrazı xüsusilə Azərbaycan nağıllarında çoxbilmiş, hiyləgər kimi sifətlərlə məşhurdur. Dastanda da o, çoxbilmiş, hiyləgərdir. Yəni onun dastandakı obrazı əsas quruluş cizgiləri ilə nağıllardakı obrazlardan fərqlənir. O, xüsusilə “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolunda bir obraz kimi geniş təsvir olunur. Bu qol dastanın ən maraqlı qollarındandır və bu baxımdan, Keçəl Həmzə “Koroğlu” dastanının mənfi mənada məşhur obrazlarındanır. Öz əxlaqi statusu etibarilə paşalar ilə bir sırada dayanır. Süjet hərəkəti baxımından yardımcı roldadır. Yəni Keçəl Həmzə öz kasıb vəziyyətindən qurtulmaq istəyir. Bunun iki yolu var. Bir Koroğlu dəliləri kimi mübarizə aparmaq (qəhrəman statusu), bir də hiylə ilə konfliktdən yararlanıb, özünə mövqə qazanmaq (antiqəhrəman statusu). Keçəl Həmzə ikinci yolu seçir. O, mübarizə aparan Koroğlu və düşmənləri arasında manevr edib yararlanır. Bu baxımdan, bütün epik xarakteristikası etibarilə yardımcı obraz statusunda olan antiqəhrəmandır.

Tədqiqatçı Ə.Qurbanov “Söz dəyirmanındakı!” kitabına yazdığı ön sözdə Keçəl Həmzə obrazını müsbət planda şərh etməyə çalışmışdır: “Məncə, Keçəl Həmzə Azərbaycan nağıllarında olan ən ağıllı, ən çevik, heç zaman tutduğu yoldan dönməyən, heç zaman məğlub olmayan, məqsədinə çatmayınca mübarizəsindən əl çəkməyən, xalqın, xüsusilə yoxsulların ümidi, arxası olan keçəllərin dastana gətirilmiş daha qüdrətli nümayəndəsidir” (7, 6).

Fikrimizcə, Ə.Qurbanov Keçəl Həmzə obrazını epik semantikasına baxımdan yanlış qiymətləndirmişdir. O, Keçəl Həmzə obrazını nağıllardakı keçəllərlə bir sətərə qoymaqla mexaniki eyniləşdirməyə yol vermişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, tədqiqatçı “Koroğlu” dastanının obrazlar sisteminin quruluşunu, dastanda gerçəkləşən epik idealın süjet semantikasını, süjet hərəkətinin sosial konflikt qatını təsəvvür etmir. Onun Keçəl Həmzəni “ağıl qəhrəmanı” sayması (7, 7) Ə.Qurbanovun dastanın qəhrəmanlıq idealının nədən ibarət olması haqqında çox yanlış təsəvvürə malik olduğunu nümayiş etdirir. Keçəl Həmzə bütün hərəkətləri ilə yalnız özünə, öz cılız məqsədlərinə xidmət edir. Onun xoşbəxt olmaq haqqındakı təsəvvürləri başqalarının arzu və iradəsinin zorlanması üstündə qurulub. O, bir *oğru kimi* Koroğlunun atını aparır. *Dona xanım ondan iyrəndiyi halda* Keçəl Həmzə onu almaq istəyir. Bütün bunlar dastandakı azad insan, xoşbəxt həyat, azad sevgi haqqındakı

təsəvvürlərə qətiyyəən uyğun gəlmir. Keçəl Həmzə – bir oğrudur, yalançıdır, ikiüz-lüdür, çörəyə xəyanət edəndir, haqq, ədalət onu maraqlandırmır, namərddir. Bütün bunlar onun bir antiqəhrəman kimi, “Koroğlu” dastanındakı epik obraz cizgiləridir.

Əhməd Tacirbaşı da antiqəhrəman qütbünün yardımçı obrazlarından. O, bir tacir obrazı kimi, antiqəhrəman qütbünü öz səviyyəsindən nümayiş etdirir. Xoca Əhməd Koroğluya rəğbət bəslədiyi, imkan düşəndə ona kömək etdiyi kimi, Əhməd Tacirbaşı da hakimiyyət dairələri ilə işbirliyi olan, onların siyasətini yeridən tacirdir. O, fərasətli, bacarıqlı olsa da, bütün hiyləgərliyi ilə xalq ideallarını təmsil edən Çənlibel qəhrəmanlarına hiylə gələ bilmir.

Antiqəhrəman qütbünün yardımçı obrazları sırasına daxil olan *Mehtər Murtuz* obrazı Koroğluçuluq hərəkətinə xəyanət edənlərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. O, vaxtilə Çənlibeldə, Koroğlunun dəstəsində olmuş, sonra onlara xəyanət edərək düşmən tərəfə qoşulmuşdur. Eposun əxlaqi idealları baxımından onun hərəkətləri bağışlanılmazdır. Elə buna görə də biz bu xəyanətkar obrazın cəzalandırılmasının şahidi oluruq.

Dastandakı *Qara Qul* obrazı da Mehtər Murtuz kimi xəyanətkar insan obrazıdır. Onu hiylə ilə Çənlibelə yollayırlar. O, Çənlibeldə düşmən casusu kimi yaşayır və imkan olan kimi öz xain zərbəsini vurur. Diqqət çəkən budur ki, istər Mehtər Murtuz, istərsə də Qara Qul obrazı “Koroğlu” eposunun tarixi semantikasını daha çox nümayiş etdirir. Dastanda qarşı duran qütblərdəki obrazların cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini təmsil etməsi və bunun dolğunluqla təsvir olunması tarixi gerçəkliyin bədiiləşməsini göstərir. Belə ki, Mehtər Murtuz, yaxud Qara Qul kimi obrazlar təsadüfi personajlar olmayıb, vaxtilə baş vermiş tarixi hadisələrin folklor mətnindəki epik işarələridir.

Dastanın personajlar sisteminin araşdırılması göstərir ki, “Koroğlu” dastanı mükəmməl folklor obrazları nümayiş etdirir. Dastanda Koroğlunun başçılıq etdiyi qəhrəmanlar qütbü geniş və təfərrüatlı təsvir olunduğu kimi, biz antiqəhrəman qütbünün də dolğun təsvirinin şahidi oluruq. Bu, “Koroğlu” dastanının epikləşdirmə vüsətidir. Belə bir vüsət olmadan bu qədər geniş obrazlar sırasını dolğun təsvir etmək, onları hərəkətdə saxlamaq, epik əzəməti dolğunluğu ilə nümayiş etdirmək mümkün olmazdı. Göründüyü kimi, dastanda əvvəldən axıradək müxtəlif qollarda adları çəkilən, hərəkətləri təsvir edilən antiqəhrəman obrazları bir növ, “canlı” vəziyyətdə saxlanılır. Onlar Koroğluya, Çənlibelə qarşı daim hərəkətdədirlər. Onların belə fəallığı dastanın epik idealının bütün əzəməti ilə təcəssümünə xidmət edir. Əgər antiqəhrəman qütbü gücü, qüvvəsi, potensialı ilə belə dolğun təsvir edilməsə idi, onda Koroğlu qəhrəmanlığının epik əzəməti öz təcəssümünü belə tapmazdı. Yəni Koroğlunun vuruşduğu düşmənin zəif olmadığı, güclü-qüvvətli düşmən olduğu eposda onların ətraflı, təfərrüatlı təsviri ilə üzə çıxır. Bu da Koroğlunun apardığı mübarizə və qəhrəmanlığın təsdiqinə xidmət edir.

Dastanda qəhrəman qütbü kimi, antiqəhrəman qütbü də öz xarakterik təsvir cizgiləri ilə keçir. Onları ümumiləşdirdikdə belə bir mənzərə alınır:

1) *Antiqəhrəman qütbü namərdliyi təmsil edir*. Koroğlunun Ərəb Reyhana münasibətdə dediyi “*namərd gərək bu dünyada yaşaməsın*” sözləri eposun əxlaqi idealını nümayiş etdirir. Bu cəhətdən, qəhrəman qütbü – mərdləri, antiqəhrəman qütbü – namərdləri təmsil edir.

2) *Antiqəhrəmanlar sosial baxımdan ədalətsizliyi, zalımlığı təmsil edirlər*. Onların əksəriyyəti sosial pillənin zirvəsində yerləşir. Yəni xotkar, paşa, xan, bəy kimi hakim zümrəyə mənsub insanlardır. Dastan onları öz vəzifələrindən istifadə edib, xalqa münasibətdə ədalətsiz, zalım, əzazil mövqə tutan insanlar kimi təsvir edir. Bu da Koroğlunun onlara qarşı apardığı mübarizəni təsdiq etmiş olur.

3) *Antiqəhrəmanlar mənfi əxlaqi keyfiyyət daşıyıcılarıdır*. Onların dastanda fərdi baxımdan yaddaqalan obrazları olsa da, hamısını eyni əxlaqi keyfiyyət birləşdirir. Belə ki, antiqəhrəmanlar hiyləgər, sözünün üstündə durmayan, adam aldadan, ikiüzlü, yaltaq, namərd, riyakardırlar. Bu da onları əxlaqi dəyərləndirmənin mənfi qütbünə aid etmiş olur. Bir qayda olaraq, mənfi əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcıları olmaları antiqəhrəmanlar qütbünün epik əlaməti, semantik səciyyəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, “Koroğlu” dastanı mükəmməl personajlar sisteminə malikdir. Bu sistem aydın şəkildə Koroğlunun və onun əleyhdarlarının tərəfdarlarına ayrılır. İstər epos poetikası, istərsə də dastanın nümayiş etdirdiyi epik davranış tipi baxımından hər iki düşərgə qəhrəmanlıq kontekstindən dəyərləndirilmiş olur. Bu cəhətdən, onlardan biri mərdliyi, digəri isə namərdliyi təmsil edir. Bu da onların arasındakı mübarizənin xarakterini müəyyənləşdirmiş olur. Qəhrəman qütbünü təmsil edənlər mərdlik epik ideallarının daşıyıcıları kimi, əks qütbə qarşı amansız mübarizə aparırlar. Epos bütün bədii-estetik əzəməti ilə qəhrəman qütbünün tərənnümünə, onun ideallaşdırılmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. B., “Elm”, 2000, 264 s.
2. Koroğlu. Tərtib edəni M.H.Təhmasib, redaktoru H.Araslı. 2-ci nəşri. B., Az SSR EA Nəşriyyatı, 1956, 456 s.
3. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Toplayanı və tərtib edəni: M.İ.Həkimov. B., “Maarif”, 1986, 389 s.
4. Vəliyev V. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları. B., ADU, 1980, 75 s.
5. Cəfərov N.Q. Eposdan kitaba. B., “Maarif”, 1999, 220 s.
6. İsmayılov H. Aşıq sənətinin inkişaf mərhələləri. “Dədə Qorqud” cur., №1, 2002, s.50-100.
7. Söz dəyirmandakı. Toplayanı və işləyəni: Əli Qurban. B., “Azərbaycan Ensiklopediyası” nəşr., 1972, 127 s.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 22.01.2024

Son variant: 30.01.2024